

СИСТЕМИ ЗЕМЛЕРОБСТВА СЛОВ'ЯН КІНЦЯ І ТИС. ДО Н. Е. – І ТИС. Н. Е.*

У статті проаналізовано дані, що вказують на розвиток та зміни землеробства у період з кінця І тис. до н. е. до кінця І тис. н. е. на території сучасної України. Встановлено, що певним періодам розвитку (та археологічним культурам) були притаманні різні системи землеробства. Виділено етапи найважливіших змін у застосуванні різних систем землеробства.

Станом на сьогодні положення про існування землеробських традицій у носіїв слов'янських культурних традицій ні у кого не викликає сумнівів і є практично аксіоматичним**. Основними формами землеробства були «заплавна» система землеробства, підсічно-вогнева форма освоєння земельних ділянок, а також перелогова система землекористування. Практично, могла змінюватися лише площа оброблюваних тим чи іншим способом полів.

Під системою землеробства розуміють сукупність агротехнічних заходів, спрямованих на підвищення родючості ґрунтів [1, с. 53]. Однак важко не погодитися з думкою, що на ранньому етапі розвитку землеробства способи підтримки родючості ґрунту, не виключаючи й способи його обробітку, були відсутні [2, с. 39]. Отже, описуючи системи землеробства за досліджуваний період, насамперед слід мати на увазі способи використання ґрунту для сільськогосподарських потреб і відновлення родючості ґрунтів за рахунок природних ресурсів. Щодо сукупності спрямованих заходів на відновлення комплексу необхідних поживних речовин у ґрунті для того часу можна говорити лише гіпотетично. Не виключена можливість внесення добрив природним шляхом (відходів від утримання домашньої худоби). Ймовірно, емпіричним шляхом поступово приходило розуміння корисної дії сівозміни на підтримування родючості ґрунту.

Свідчення з приводу використання різних земельних угідь ґрунтуються переважно на опосередкованих даних, отриманих під час вивчення давніх землеробських знарядь, ПБК (палеоетноботанічний комплекс) археологічних культур, топографії давніх поселень та потенційних ресурсних зон. Еволюція знарядь для обробітку ґрунту, що зумовила розвиток знарядь для збирання врожаю, є однією з головних причин змін, що відбулися в сільському господарстві, а зміни у ПБК — наслідком.

* Статтю підготовлено в ході роботи над темою «Землеробство давніх слов'ян (кінець І тис. до н. е. — І тис. н. е.)», виконану спільно з Г. О. Пашкевич. Попередні публікації див.: [26; 73, розділ 5].

** Історіографію з цього приводу див.: [73, розділ 1].

Дослідники відзначають, що наявність частин плугів (у широкому розумінні) і серпів розвинених форм є безсумнівною ознакою орного землеробства [3, сс. 25, 26]. Крім того, комплекс таких ознак, як поява спеціалізованих знарядь праці, форми і типи цих знарядь, поширення орного землеробства, зближує землеробство південної частини лісової зони з землеробством лісостепової смуги [1, с. 87]. Отже, існування орного землеробства не лише в лісостепу, а й у південній частині лісової зони, де розташована велика кількість слов'янських пам'яток, не викликає сумніву.

Необхідною умовою для оранки була наявність тяглової сили. Традиційно з цією метою використовували ВРХ і коней. Аналіз археозоологічного матеріалу зі слов'янських пам'яток* свідчить про достатню забезпеченість землеробства тягловою силою: ВРХ (велика рогата худоба) становила не менше третини стада, коні — близько 1/10.

1. Використання заплав

Використання земель у заплавах річок було не лише традиційним, а й доцільним із практичного погляду. Хлібороб мав добрі результати за мінімальних витрат зусиль на обробіток ґрунту. Як вважають дослідники, заплавні землі не потребують відпочинку чи комплексу заходів для відновлення родючості, оскільки ці ґрунти щороку відновлюються під час розливів річок [4, с. 20]. Зважаючи на це, очевидно, що надзаплавні тераси і заплави річок можна використовувати протягом необмеженого часу.

Наявність цільнодерев'яних орних знарядь, не укріплених залізним наконечником, є побічним доказом використання легко оброблюваних заплавних ґрунтів. За етнографічними даними такі знаряддя можна використовувати лише на «м'яких» ґрунтах [5, с. 76]. До таких знарядь належить українське рало — знаряддя для розрихлювання землі — найпростіше за конструкцією та найлегше для виготовлення.

ПБК культур, у яких важливе місце посідало просо, також побіжно вказує на використання заплав як ділянок для землеробства. Такі ПБК відомі з часів існування зарубинецької культури до VII ст. включно. Просо не вимагало доброго обробітку ґрунту та глибокої оранки. Більше того, такий обробіток ґрунту для проса не бажаний і призводить до уповільнення проростання зернівок [6, с. 9].

Чутливість цього злаку до засміченості полів також є важливим показником [7, сс. 7, 8; 8, с. 8], оскільки в початковий вегетаційний період просо характеризується низькорослістю й уповільненістю розвитку [6, с. 5]. На заплавних ділянках землі ґрунт не лише відновлював свою родючість під час розливів річок, а й очищався від засмічувачів.

Фактично для всіх археологічних культур зафіксовано розташування житлових пам'яток поблизу річок, хоча і в дещо різних топографічних умовах. Отже, у переважній більшості випадків існування заплавних ділянок поряд з ними під сумнів не ставиться. Однак, у різні періоди такі ділянки, імовірно, використовувалися по-різному.

Зарубинецькі та пізньозарубинецькі пам'ятки розташовувалися в лісистих місцевостях, а отже могли використовувати підсіку. Окрім того, зарубинецькі і пізньозарубинецькі поселення в основному незначні за розмірами [9]. Незначний набір землеробських знарядь [10] також свідчить про використання доволі про-

* Добірку див.: [73, табл. 18, 20]; посилання на першоджерела див. там само. Аналіз І. Г. Підоплічка, В. І. Цалкіна, Н. Г. Тимченко (Белан), О. П. Журавльова.

стих форм землеробства — запlavної чи підсічної. На це ж побіжно вказує і ПБК кінця I тис. до н. е. — початку I тис. н. е. [11; 12]*. Однак, відносна довготривалість означених пам'яток суперечить можливості використання підсічної форми землеробства у якості основної, оскільки за такої форми господарювання жителям довелося б часто переселятися. Матеріали інших археологічних культур того періоду в цілому не протирічать таким висновкам. Отже, основною формою землекористування на початковому етапі могло бути запlavне землеробство. На це ж опосередковано вказує і незначна кількість свідчень про бур'яни того часу**, оскільки заплави під час розливів річок очищалися від засмічувачів.

Те ж саме можна сказати і про зубрицькі поселення — серед досліджених пам'яток найбільша кількість житлових споруд (14) припадає на поселення Підберзізці, що проіснувало на протязі майже 4 століть. Загалом же, на поселеннях зубрицької культури досліджено від 1 до 14 жител (найчастіше — 5 — 7); час існування в основному від трьох чвертей століття до 150 років [детально див.: 13, табл. 1, 4; сс. 225 — 457].

Матеріали наступного періоду не свідчать про використання заплав як основних земельних фондів для землеробства. Тим не менше, пам'ятки цього часу також часто знаходилися поряд із заплавами. Так, поселення Роїще, на якому мешкали носії київської культури, розташоване в умовах, де заплавні ділянки переважають. Окрім того, половину потенційної ресурсної зони поселення складають ґрунти, на родючість яких постійно впливає близьке розташування із вологою місцевістю (заплавні ґрунти) [14].

В цілому ж, пам'ятки київської культури недовготривалі і мають загалом незначний культурний шар; черняхівські навпаки — мають більші розміри та довготриваліші [15, с. 110, прил. 5; 16, сс. 11, 12, табл. 3 — 5; 17, с. 43; 18, с. 45; 19, сс. 131 — 133].

Топографія поселень третьої чверті I тис. н. е. частково свідчить про використання під посіви, як і раніше, заплавних ділянок із наносним мулом. Побічно про це може свідчити значна кількість проса в ПБК носіїв пеньківської культури [20, сс. 233, 234]. Не виникає сумніву, що ці землі використовували повністю, оскільки вони були найбільш доступними і розміщувалися безпосередньо біля поселень.

Прикладом використання заплавних земель для потреб сільського господарства може слугувати топографія поселення Курган-Азак, розташованого на невисокій ділянці біля підніжжя правого корінного берега р. Псел. Річка робить поворот у цьому місці, відступаючи на 1,8 — 2 км. Таким чином, невелике поселення володіло близько 400 га придатних і зручних для землеробства земель. Аналогічні за топографією поселення волинцевсько-роменського періоду розташовані в басейнах рік Псел і Сейм [21, с. 88].

Інший яскравий приклад — місцезоташування поселення Тетерівка-1 [22]. Поряд з поселенням на зовнішніх (відносно розташування поселення до річок) берегах рр. Гнилоп'ять і Тетерів знаходяться низинні заплавні землі. З огляду на природні умови навколо пам'ятки, імовірно, саме ці ділянки використовувалися для землеробства, оскільки ділянка безпосередньо біля поселення має природні межі з двох сторін умовного трикутника і її доцільніше було використовувати для потреб тваринництва.

* Детальніше: [44].

** Слід, однак, пам'ятати, що для того періоду проаналізовано відбитки на кераміці, де бур'яни зустрічаються рідше, ніж в обгорілих рештках та у меншому асортименті.

Нещодавно було отримано чи не перше достовірне свідчення використання заплавних земель для землеробських потреб за давньоруських часів. У 2004 р. весною в околицях с. Старий Калкаєв Оржицького району Полтавської області було знайдено скарб землеробських знарядь праці. Виявлено його було на дюнному підвищенні заплави лівого берега р. Сула. У невеликій ямі на дні було виявлено «скарб» землеробських знарядь, що складався з поламаного навпіл наральника та серпа. Серп знаходився між двома половинами наральника. Район знахідки скарбу знаходиться за 1,5 км на південний схід від відомого в науковій літературі давньоруського городища, що знаходиться у центральній частині с. Тарасівка Оржицького району Полтавської області і ототожнюється з давньоруським літописним «містом» Горошин [23, с. 105]. У результаті аналізу доступних для цього даних скарб слід розглядати як своєрідну жертву для подальшого гарного землеробства на давніх полях, на краю одного з яких, імовірно, його й було закопано. Тому, окрім свідчення про використання заплав за давньоруських часів, маємо аргументи, що на таких землях не використовували знарядь типу 5, обмежуючись типом 4 [24, с. 73, рис. 1], оскільки чересла у скарбі знайдено не було (детальніше аргументацію див.: [25]).

Статистичні дані з приводу потенційних ресурсних зон поселень переконливо свідчать про інтенсивне використання ґрунтів, родючість яких залежала від водойм (у тому числі й заплав). Із пам'яток Лівобережної України третьої чверті I тис. н. е. 68 мали в потенційній ресурсній зоні різний відсоток таких територій. Мешканці 28 поселень (зі 111 проаналізованих) могли використовувати до 50 % таких ґрунтів від потенційної ресурсної зони; 25 — до 100 % включно цей тип ґрунтів потенційно могли використовувати найбільше [26, с. 302]. За даними А. П. Томашевського, котрий проаналізував розташування пам'яток Східного Поділля, у потенційні ресурсні зони пам'яток третьої чверті I тис. н. е. взагалі не входили ґрунти, родючість яких залежала від водойм [27].

Пам'ятки останньої чверті також нерідко мали у своїй потенційній ресурсній зоні заплави. Так, яскравий приклад використання заплавних ділянок демонструють пам'ятки поблизу с. Волинцеве волинцевсько-роменсько-давньоруського часу. Частково потенційну ресурсну зону складає заплава між рр. Горн і Сейм з рівною поверхнею і доволі значна за площею [28]. А поблизу поселень поряд з Рашковим (празька та райковецька культури) таких ділянок майже не було — на першій надзаплавній терасі поряд з пам'ятками (празької культури) знаходилося не більше 20 га придатної для оранки землі, та лугів [29; 30].

За аналізом ґрунтів у потенційній ресурсній зоні навколо пам'яток території Лівобережної України мешканці 41 (зі 137 проаналізованих) волинцевсько-роменської пам'ятки могли використовувати до 50 % таких ґрунтів від потенційної ресурсної зони; мешканці 26 пам'яток цей тип ґрунтів потенційно могли використовувати найбільше [26, с. 302]. За даними А. П. Томашевського у Східному Поділлі, до потенційної ресурсної зони пам'яток останньої чверті I тис. н. е. ґрунти, родючість яких залежала від водойм, не входили [27].

Отже, топографія та аналіз розташування пам'яток на ґрунтах указують на широке використання заплав та понижених ділянок для потреб сільського господарства. Впевнено можна говорити про те, що такі ділянки доцільно було використовувати не лише як поля, але і як пасовиська та для заготівлі сіна для ДРХ (дрібна рогата худоба), ВРХ і коней. Імовірно, саме таке використання цих ділянок переважало, починаючи з другої чверті I тис. н. е.

Окрім того, заплавні луки й нині використовують для заготівлі кормів на зимовий період. Для цих потреб використовували коси-горбуші, відомі з другої чверті I тис. н. е. у доволі значних кількостях [10].

2. Підсіка*

Суть підсічної системи землеробства полягає у тому, що на заздалегідь вибраній і підготовленій лісовій ділянці повалені дерева та кущі, трав'яний і дерновий покрив за допомогою вогню перетворюються на попіл. Таким чином, мінеральні солі, що містяться в органічній речовині, через застосування випалу стають доступними для засвоєння культурними рослинами [31, с. 67].

У науковій літературі наявність та особливо переважання проса в ПБК слов'янських культур інтерпретується як опосередковане свідчення використання підсічного землеробства. За етнографічними даними, асортимент злакових культур, у якому переважали невибагливі рослини (просо, ячмінь півчастий, пшениця півчаста), а вимогливіші або представлені в невеликій кількості, або практично відсутні (пшениця голозерна, жито), свідчить про використання підсіки [32, сс. 13 – 15]. До того ж підсічні ділянки землі були звільнені від рослинності (у перший рік), їх родючість підвищувалася за рахунок повалених спалених дерев та іншої рослинності.

Природно, що підсічне землеробство було особливо поширеним у лісових районах, що підтверджують етнографічні матеріали [32, сс. 4 – 7]. До того ж, у лісовій зоні розташовано значну кількість слов'янських пам'яток.

Традиційно хлібороб вибирав придатну ділянку, зручну для посіву хліба. Навесні, коли ліс вбирився у листя, його підкреслювали, тобто знімали кору з дерев через увесь стовбур, щоб дерево швидше висухло. Потім ліс рубали так, щоб дерева розпадалися рівномірно на всій ділянці. Після цього, через певний проміжок часу, коли стовбури підсихали, їх спалювали, отримуючи ділянку, удобрену попелом чи згнилими стовбурами. Це один із варіантів підсічно-вогневого землеробства [33, с. 33]. Можливо, використовували й інші форми, але суть процесу від цього не змінювалася [34, сс. 1 – 13]. У будь-якому випадку хліборобу потрібно було вибрати придатну для землеробства ділянку та розчистити її, знищивши на ній усю рослинність.

Побіжно про використання підсічного землеробства засвідчує простота обробітку ґрунту.

Для обробітку звільненої від лісу ділянки не підходили знаряддя плужного типу. Для підсіки у перший рік необхідно було лише заборонувати ділянку з посівами [35, с. 21] за допомогою знарядь для вторинного обробітку ґрунту – смик-борони та борони-суковатки. За етнографічними даними, під час подальшого використання підсічної ділянки простіше було обробляти легкими безполозими ралами [36, сс. 114 – 116].

Традиційність використання підсіки з найдавніших часів підтверджує її існування [37, сс. 15 – 30] до XVI ст. включно у лісових районах Росії [34, сс. 13, 14].

Окрім вищенаведених аргументів, залучених із етнографічних матеріалів, необхідно відзначити археологічні докази використання підсіки, до яких належить підсічне поле середини I тис. н. е., відкрите в ур. Прірва поблизу м. Трубчевськ [38, с. 34], що є беззаперечним доказом використання такої системи землеробства з середини I тис. н. е.

* Для різних періодів, підсіка, очевидно, мала різне значення. Так, видається слушним виокремити два значення: 1) як визначення форми землеробства; 2) як превентивна форма для розчищення ділянок під переліг на початковому етапі освоєння потенційної ресурсної зони.

Аналогічні свідчення було отримано під час дослідження давньоруської пам'ятки Автуничі та її околиць на Чернігівщині. Дослідники відзначають, що під час вивчення навколоселищної території шурфовкою майже скрізь було виявлено вуглики, а також борозни в матеріку. Ці свідчення стають ще ціннішими з огляду на те, що пам'ятка розташована в лісовій місцевості на ґрунтах, що сформувалися під сосновими лісами. Доповнюють цю картину знахідки вузьколопатевого наральника [39, сс. 31, 34], що доцільніше було використовувати на ралах із ральником, поставленим під кутом до ґрунту, а отже, таким, що дійсно міг залишити сліди борозни в матеріку (на відміну від широколопатевого наральника, поставленого горизонтально).

Одним із прикладів використання підсіки є пам'ятки поблизу с. Волинцеве, де було знайдено вузько- та широколопатеві наральники [28]. Пам'ятки розташовані безпосередньо на ґрунтах, що формувалися під лісовою рослинністю – у потенційній ресурсній зоні вони становлять близько половини цієї території. Знахідки на пам'ятці вузьколопатевого наральника вказують на те, що ці ґрунти почали широко використовувати під поля саме у час функціонування пам'яток, а не раніше [40]. Аналогічно можна оцінити і процес засвоєння потенційної ресурсної зони жителями Пастирського городища, оскільки умови та матеріали мають схожі риси [41, сс. 151 – 155].

Таким чином, завдяки археологічним матеріалам можна стверджувати про використання підсіки для потреб землеробства з середини I тис. н. е. до часів Київської Русі (XI – XII ст.) включно.

Однак наведені факти не дають змоги оцінювати ступінь поширення підсіки у досліджуваній період; не виключено, що таку екстенсивну форму землеробства застосовували за сформованою протягом століть традицією.

Як уже зазначалося, носії зарубинецьких і пізньозарубинецьких традицій, імовірно за все, для землеробських потреб використовували заплави; можливо, частково у використанні була й підсіка, але зважаючи на тривалість поселень, навряд чи вона могла бути основною формою.

Деяку іншу картину представляє результат аналізу опосередкованих даних щодо пам'яток київської культури. Невеликі поселення, що переважають, з незначним культурним шаром, що свідчить про недовготривалість існування пам'яток, та розташування головним чином в лісовій зоні можуть вказувати на переважання саме підсічної форми землеробства, за якої часто доводилося переселятися.

Пам'ятки третьої чверті I тис. н. е. часто розташовані гніздами («кущами») поселень, мають незначну потужність культурного шару, незначну кількість жител. Також гнізда поселень із незначною відстанню між пам'ятками вказують на послідовні переселення. Все це є аргументами на користь підсічної форми землеробства, що (також опосередковано) може слугувати поясненням незначної кількості землеробських знарядь праці третьої чверті I тис. н. е.

Про підсічну систему землекористування, за якої хліборобам доводилося періодично переселятися з місця на місце, побіжно можуть свідчити не лише археологічні дані щодо так званих гнізд поселень, а й писемні джерела. У Прокопія Кесарійського є відомості, що «живуть они [славяне] на большем расстоянии друг от друга, и все они часто меняют места жительства» [42, с. 297]. Тут слід зауважити, що ані під час використання заплавної землі (про що йшлося вище), ані впровадження розвинених форм перелогу як основної форми землекористування (про що йтиметься далі) не потрібно було часто міняти місце проживання.

Це повідомлення Прокопія збігається зі спостереженнями Є. О. Горюнова, який зазначав, що поселення, розташовані «гніздами» із незначним культурним шаром, — це не що інше, як місця переселень [38, с. 6]. Є. О. Горюнов пов'язував гнізда пам'яток із заняттям підсічним землеробством, обґрунтовуючи це тим, що в матеріалах Подесення III — VII ст. наральники не відомі [38, с. 34]. Приблизно у той час в науковий обіг введено матеріали розкопок київського поселення з лісової зони поблизу с. Улянівка біля м. Чернігів, де було знайдено фрагмент леза вузьколопатевого наральника київської культури [43, с. 96]. Ця знахідка коригує думку Є. О. Горюнова про використання підсічного землеробства. З огляду на це ймовірним є пояснення виникнення гнізд поселень не однозначно заняттям слов'ян підсічним землеробством, також можна припустити, що міграції могли бути зумовлені потребами примітивної форми перелогової системи землекористування, за якої оброблювані ділянки землі необхідно було на тривалий час залишати для відновлення родючості ґрунту.

Статистичні дані щодо розташування пам'яток третьої чверті I тис. н. е. на Лівобережній Україні на різних типах ґрунтів також побіжно свідчать про ймовірність використання ґрунтів, що сформувалися під лісовою рослинністю. 37 пам'яток мали в ресурсній зоні до 50 % такого типу ґрунтів, 36 — до 100 % [26, с. 302]. У Східному Поділлі, до потенційної ресурсної зони пам'яток третьої чверті I тис. н. е. ґрунти, що сформувалися під лісовою рослинністю були основними для 58 пам'яток з 83 [27].

Про застосування підсіки у волинцевсько-роменський період свідчать палеоетноботанічні [44] і палеогеографічні дані, а також етнографічні спостереження. Наприкінці I тис. н. е. спостерігалось скорочення лісових масивів [45, с. 184], що, ймовірно, слід пов'язувати з діяльністю людини — використанням лісу для розширення ділянок, що розорювалися. Це, на нашу думку, свідчить не про екстенсивність землеробства наприкінці I тис. н. е., а про інтенсифікацію цієї галузі сільського господарства у VIII — X ст., оскільки завдяки використанню підсіки від лісової рослинності звільнялися території, що надалі використовували нарівні з іншими освоєними землями. Етнографічні дані підтверджують такі висновки [35, с. 22].

На такі ж висновки побіжно вказує аналіз розташування деяких пам'яток третьої чверті I тис. н. е. Це, насамперед, Тетерівка-1, у зоні якої знаходилися на тому ж березі, де й пам'ятка, була розповсюджена лісова рослинність.

Картографування слов'янських пам'яток Лівобережної України останньої чверті I тис. н. е. дало такі результати. 53 пам'ятки мали до 50 % такого типу ґрунтів. Імовірно, жителі деяких поселень могли взагалі не використовувати ці ґрунти. Однак у більшості випадків (судячи зі статистичних даних) жителі могли використовувати ці ґрунти нарівні з іншими (насамперед із ґрунтами, на родючість яких впливало близьке розташування водойм). 62 пам'ятки мали у потенційній зоні землекористування до 100 % ґрунтів, що сформувалися під лісовою рослинністю [26, с. 302]. Очевидно, що ці землі використовували для потреб сільського господарства. У Східному Поділлі, до потенційної ресурсної зони пам'яток останньої чверті I тис. н. е. ґрунти, що сформувалися під лісовою рослинністю були основними для 23 пам'яток з 30 [27].

Лісові ділянки могли використовувати і як кормову базу для тварин. Однак важко припустити, що людина зводила рослинність на лісових ділянках для утворення пасовиськ для худоби. Зважаючи на це, ділянки, де проводили вирубку, майже напевно можна вважати підготовленими для потреб землеробства. Однак

не виключено, що під час переходу підсічних ділянок у перелогові їх могли використовувати і як пасовиська.

3. Перелогова система – двопілля – трипілля

У науковій літературі останніх років не ставиться під сумнів можливість використання перелогової системи в середині I тис. н. е. Можливість існування такої системи у носіїв черняхівської культури також не ставиться під сумнів. Об'єктивно для цього існували всі технічні можливості, формування яких відбулося за черняхівської культури.

Основна складність освоєння земель лісостепу (основних у фонді земель, які можна було використовувати при перелоговій системі на початковому етапі, переважно чорноземів) полягає у піднятті цілини.

За свідченнями, що навів Д. К. Зеленін, цілину степів можна орати ралом із залізним наральником. Такий спосіб застосовували в Середній Азії [36, сс. 117, 118]. Отже очевидно, що можливість обробляти цілинні землі з'явилася вже у III – V ст. У такий спосіб можна було розширювати вже існуючі посівні площі або освоювати нові.

У разі тривалого перелогу землі використовували 2 – 3 роки, потім давали їм «відпочити» 2 – 7 років під пасовищем або косовицею [46, сс. 38, 39; 37, сс. 41, 42]. За цей час землі відновлювали родючість, у тому числі завдяки відходам від тваринництва [46, сс. 38, 39].

На цих ділянках можна було встановлювати тимчасові літні загони для худоби, що мали досить просту конструкцію і швидко зводилися, оскільки не потребували застосування якихось особливих матеріалів (могли бути використані навіть відходи деревообробки). Такі загони особливо цінні тим, що могли бути розташовані безпосередньо біля оброблюваних у той час ділянок землі.

Ці ділянки можна було використовувати під рілля після початкового освоєння або після відновлення родючості. На ділянках землі, що була під перелогом, не потрібно було ретельно обробляти ґрунт важкими знаряддями плужного типу: наступного року їх достатньо було «ралити» – обробити легким ралом [5, с. 76]. Такі рала з'явилися на території України ще до часу освоєння цих земель слов'янами й у різних формах побутують досі. Крім того, на застосування староорних земель можуть вказувати знахідки зернівок бур'янів [47, с. 96] та їх відбитків на кераміці.

Загалом бур'яни відомі з матеріалів усіх археологічних культур. Однак проаналізувати їх досить складно, оскільки у співвідношенні їх частка залежить від кількості матеріалу, наданого на аналіз [44]. Тим не менше, варто відзначити, що для черняхівської культури і для археологічних культур останньої чверті I тис. н. е. участь бур'янів доволі значна.

Як відзначають дослідники, у степовій і лісостеповій смугах перелогова система вимагала освоєння нових ділянок шляхом розорювання цілини і поступово була замінена перелогом із використанням однолітнього пару [35, сс. 22, 23]. Для такого переходу повинні були існувати відповідні чинники – неможливість подальшого життєзабезпечення за рахунок простіших форм – підсічної чи заплавної. Існуючі дані щодо черняхівської культури; а також спеціальні дослідження з цього приводу [детально див.: 19; 48] переконливо свідчать, що носії черняхівської культури мали перейти на перелогову систему як прогресивнішу. Окрім того, Р. Г. Шишкін вважає, що саме це і послугувало однією з причин занепаду черняхівської культури, оскільки зайнявши властиву для себе нішу вони поступово вичерпали її можливість, але не змогли перепрофілюватися для засвоєння інших територій чи

форм господарювання. Частково ідентичні матеріали вельбарської та культури карпатських курганів, імовірно, свідчать про аналогічні процеси у носіїв означених археологічних культур. Для всіх перелічених культур характерні знахідки бур'янів, притаманних посівам на староорних землях.

Навряд чи у третій чверті I тис. н. е. рівень розвитку землеробства та брак земельних ділянок зумовили запровадження перелогової системи як необхідної умови ведення сільського господарства. Необхідність у ній виникла пізніше, що пояснюється збільшенням населення, а відтак, і браком родючих ділянок землі, які можна було б експлуатувати за допомогою перелогу [49, с. 29].

Для перелогу можна було використовувати «старі» підсічні ділянки [35, с. 21], але таке припущення не має жодних доказів, окрім доцільності використання освоєних та вже культивованих земель. Таке припущення слід брати до уваги як один із варіантів розвитку та переходу від одних систем землеробства до інших.

Прикладом такого переходу можуть слугувати кілька пам'яток другої половини I тис. н. е., розташованих переважно на ґрунтах, що формувалися під лісовою рослинністю, та на яких було знайдено виключно широколопатеві наральники чи деталі плуга. Так, на городищі Мохнач (роменські матеріали) знайдено леміш і два чересла [50]. Основний тип ґрунтів (до 80 %) – ті, що сформувалися під лісовою рослинністю; частина (до 20 %) – заплавні ґрунти. У цьому випадку наявність частин плуга вказує на його використання на полях, давно звільнених від лісу. Не виключено, що вузьколопатеві наральники не було знайдено. У разі ж, якщо їх взагалі не використовували, можна стверджувати, що раніше освоєних ґрунтів та, можливо, заплави було достатньо для задоволення потреб жителів городища Мохнач у землеробській продукції.

У Глухові знайдено два наральники типу I B 2 та втульчасте чересло [51, с. 70]. Потенційна ресурсна зона пам'ятки охоплює ґрунти, що формувалися під лісовою рослинністю; частина близьких до пам'яток ґрунтів (близько 10 %) розміщувалася в заплаві. Отже, як і у попередньому випадку, можна стверджувати, що ділянок, де ліс було зведено досить давно, та, можливо, заплави вистачало для вирощування хлібів [40].

На городищі Водяному знайдено два наральники типу I B 2 та чересло [52, рис. 1, 6, 7]. Пам'ятка розташована на межі трьох типів ґрунтів: заплавні (до 20 %), чорноземи (близько 30 %), ґрунти, що формувалися під лісовою рослинністю (приблизно 50 %) [53]. Отже, дані свідчать про використання земель без лісової рослинності. Це добре узгоджується з думкою Ю. Г. Чендєва, що початкове освоєння території відбувалося ще за скіфських часів. Таким чином, можемо стверджувати, що жителі городища Водяне розорювали чорноземи та ділянки, що раніше були під лісом, який було зведено ще до слов'янського заселення або на його початку [40].

На пам'ятках поблизу с. Волинцеве виявлено широколопатеві наральники, що можуть свідчити про використання частини ґрунтів, що формувалися під лісовою рослинністю, які через «лісовий» переліг поступово було введено у землекористування вже як звичайні (а не лісові) ділянки [40].

Пастирське городище також має у своїй потенційній ресурсній зоні ґрунти, що формувалися під лісовою рослинністю. На пам'ятці знайдено кілька наральників різних типів та знаряддя, що може бути інтерпретоване як чересло. Отже, для засвоєння ділянок навколо городища жителям треба було частково зводити ліси навколо з подальшим переведенням їх з підсіки у перелогові ділянки (детально див.: [41]).

Не виникає сумніву відносно того, що частина носіїв археологічних культур займалася орним землеробством. Суто теоретично на це вказують відсутність великих лісових масивів у місцях розселення носіїв пеньківської та празької культур; існування великих територій, придатних для землеробства; глибокі корені землеробства в місцях, освоєних носіями цих культур. Отже, існування перелогу в третій чверті I тис. н. е. цілком імовірне.

Важливим і доволі вірогідним свідченням цього виступає комплекс пам'яток поблизу с. Рашків. За екстенсивних форм землеробства (заплавної, де доступні незначні ділянки, або підсічної, коли треба часто переселятися) такі поселення просто не могли б проіснувати фактично на одній засвоєній сільськогосподарській території впродовж понад 4 століть — починаючи з середини і до кінця I тис. н. е. На поселенні останньої чверті I тис. н. е. також виявлено деталі для знаряддя плужного типу [30, рис. 36, 47, сс. 55, 56]. Однак такі комплекси досі становлять виняток, а не правило.

Неможливо впевнено визначити, як широко застосовували переліг та якими темпами його впроваджували під час функціонування слов'янських пам'яток на території сучасної України. Очевидно лише, що кількість таких ділянок була у прямій залежності від заселеності територій.

Загальний аналіз деталей на знаряддя для обробітку ґрунту і інших свідчень про землеробські процеси також слугує для аналізу розповсюдженості перелогу в різні часи. Так, велика кількість наральників другої чверті I тис. н. е. та існування чересел у черняхівців дає змогу реконструювати усі типи орних знарядь від найпростіших рал з прямим гряділем до знарядь плужного типу — кривоградільних рал, з ральником, укріпленим залізним широколопатовим наконечником, поставленим горизонтально до землі, череслом та відвальною дошкою. Більшість таких знарядь на заплавах та по підсіці використовувати було недоцільно.

Інші свідчення вказують на те, що кількість землеробської продукції у другій чверті I тис. н. е. зроста порівняно з попереднім періодом. Йдеться про широке розповсюдження та урізноманітнення і вдосконалення типів знарядь збирання та переробки врожаю [10]. Також привертає увагу існування великих комплексів зберігання землеробської продукції, досі відомі лише з пам'яток того періоду [54; 55, рис. 3 — 8; 56, сс. 6, 7, рис. 4, 5, фото 5 — 8].

Особливий інтерес для реконструкції систем землеробства становить знахідка широколопатевого наральника поблизу с. Тимченки. Такий наконечник орного знаряддя можна було використовувати у двох позиціях: під кутом до лінії ріллі чи горизонтально до землі. Однак доцільніше було використовувати знаряддя для обробітку ґрунту з наральником такого типу саме горизонтально до ґрунту. Про це свідчить і втулка такого наральника, ліпше пристосована до горизонтальної оранки, оскільки чітко зафіксувати наральник з такою широкою втулкою на ральнику, що стоїть під кутом до ґрунту, досить складно. Відносно широка лопать дає змогу стверджувати про високу продуктивність знаряддя, зумовлену передусім її шириною [57, сс. 56 — 60]. Знаряддя для обробітку ґрунту з таким наконечником, поставленим на горизонтальний полоз, могло слугувати для підрізання ґрунту горизонтально, суцільним шаром, одночасно знищуючи корені бур'янів [58, с. 88]. Таке рало також могло мати відвальну дошку, що відводила вбік зорану землю [59, сс. 177, 178].

Подібні орні знаряддя були поширені на півдні Східної Європи; їх могли застосовувати й на цілинних землях [57, сс. 73, 77]. Знахідка чересла на поселенні Занки також підтверджує думку, що у V — VII ст. обробіток цілинних земель був

відомий давнім землеробам. Застосування орного знаряддя плужного типу давало практично необмежені можливості у використанні земельних ресурсів сучасної України, багатих на лісостепові території з чорноземами. Однак такі знахідки поодинокі. Ймовірно, у V – VII ст. величезні простори, придатні для потреб землеробства, практично не використовувалися.

Порівняння загалом подібних між собою ПБК III – V ст. і третьої чверті I тис. н. е. [44] дає змогу припустити, що кількість землі, де здійснювали глибоку оранку, або не збільшилася у відсотковому співвідношенні, або приріст таких земель був незначним. До такого висновку можна дійти, беручи до уваги те, що жито вимагало якісного обробітку ґрунту. Однак, незважаючи на застосування знаряддя плужного типу, його приріст у ПБК основних зернових у пеньківців порівняно з попереднім часом не помітний. Це може бути пов'язано не лише з тим, що нові землі практично не освоювали, а й зі зміною клімату [60], що й зумовило повернення слов'ян у третій чверті I тис. до випробуваних невибагливих рослин.

У сільському господарстві слов'ян у VIII – X ст. порівняно з часом існування пеньківської, празької та колочинської культур, імовірно, відбувся певний прогрес у рівні обробітку ґрунту. Широке розповсюдження залізного наральника розширювало можливості давнього хлібороба, а збільшення частки жита та голозерної пшениці в посівах свідчить про підвищення якості оранки [61]. Ці опосередковані дані можуть свідчити про ширше, ніж у попередній період, застосування перелогу. Він зберігся в степових районах на території сучасної України як екстенсивна форма використання земельних ресурсів до середини XIX ст., що пояснюється великою кількістю ділянок, які можна було культивувати під поля [34, с. 53].

Остання чверть I тис. н. е. стала завершальною у розвитку систем землеробства. У VIII – X ст. використовували всі досягнення попередніх етапів еволюції землеробства. Разом із тим з'явилися прогресивні нововведення, що давали змогу не лише розширити площі орних земель, а й використовувати їх активніше.

Учені вказують на суттєву причину, що зумовила корінні перетворення у системі землеробства. На думку дослідників, у той час відбувалося заселення всіх вільних земель [49, с. 29]. Таке спостереження було добре проілюстровано широкими дослідженнями на території України, зокрема, Українського Прикарпаття. Так, під час суцільних обстежень 21 гнізда поселень другої половини I тис. н. е. всього було виявлено 25 поселень V – VII ст. проти 125 поселень VIII – X ст.; до того ж, площа останніх часто значно перевищує площу поселень V – VII ст. [62, с. 86]. Таку ж динаміку заселення територій спостережено й на матеріалах Лівобережжя гирла Дунаю, де на початковому етапі освоєння території кількість пам'яток осілого населення не значна, самі пам'ятки не великі та не тривалі. Натомість, другий період (IX – X ст.) відрізняється більшою осілістю – кількість поселень поступово зростає, а самі поселення мали більші розміри та тривалість [63, с. 19]. Аналогічну ситуацію було відзначено і для слов'янських пам'яток другої половини I тис. Житомирської групи [64, сс. 48 – 50].

З окремих регіонів, що аналізувалися у цьому відношенні, єдиний виняток становлять слов'янські пам'ятки Східного Поділля другої половини I тис. н. е., звідки відомо 83 поселення третьої чверті I тис. н. е. і лише 30 поселень останньої чверті. Однак і сам автор дослідження історії заселення цієї території звертає увагу на це нетипове явище [65].

За етнографічними даними, в середині XIX ст. перехід від перелогу до парової системи відбувся внаслідок збільшення щільності населення [34, с. 127]. Отже, зі

збільшенням населення екстенсивна форма ведення сільського господарства себе вичерпала. Ситуація вимагала якісно нового підходу до використання земельних ділянок. Виходом стало двопілля, що виникло внаслідок скорочення перебування перелогу в стані відновлення [37, с. 45].

Ще одна особливість, що, безперечно, сприяла прогресу в сільському господарстві, — розвиток знарядь для обробітку ґрунту — зумовила перехід до інтенсивнішого землекористування. У той час було остаточно сформовано плуг, хоча передумови до цього були у третій чверті I тис. н. е., а знаряддя плужного типу напевне існували у другій чверті I тис. н. е. Але за третьої чверті в активному використанні плуга, ймовірно, не було потреби.

Отже, плуг мав чересло, поставлене в одну лінію з полозом, укріпленим широколопатеvim наконечником зі слабо вираженою асиметрією. Відвальна дошка збоку від наконечника завершувала основну конструкцію плуга. Таким знаряддям для обробітку ґрунту можна було орати цілинні землі. Спочатку шар землі розрізав і розм'якшував плужний ніж, далі його підрізав наральник. При цьому підрізалися корені бур'янів, що сприяло знищенню значної кількості засмічувачів. Відвальна дошка, яку ставили збоку від наральника, підхоплювала шар землі, розрізаний зверху і підтягтий знизу, й обертала його, відсуваючи вбік [36, сс. 83 — 87].

Можливості, що з'явилися після впровадження плуга, з технічного погляду давали давнім хліборобам практично необмежений доступ до некультивованих земельних ресурсів [66, с. 63].

Отже, впровадження двопільної системи, ймовірно, стало можливим ще наприкінці I тис. н. е. За такої системи обробітку ґрунту поле розбивали на дві приблизно однакові частини, одну з яких відводили під цьогорічні посіви, а інша стояла «під паром», відновлюючи родючість ґрунту [67, с. 639]. Окрім того, такі ділянки могли використовувати для потреб тваринництва, як це було описано під час розгляду перелогової системи, що також мало позитивно позначатися на відновленні кількості поживних речовин у ґрунті.

Проте, як свідчать писемні джерела і побічно археологічні матеріали, розвиток землеробства наприкінці I тис. н. е. не зупинився на двопільній системі землеробства. Як повідомляв арабський автор Ібрагим Ібн-Якуб, слов'яни «... сеют [славяне] в два времени года, летом и весною и пожинают два урожая» [68, с. 54]. Таке повідомлення дає підстави припустити, що наприкінці I тис. н. е. слов'яни засівали й обробляли поля під різні культурні рослини — озимі та ярові. Це також побіжно може свідчити про введення такого прогресивного методу землеробства, як сівозміна, за якої родючість ґрунту частково відновлюється.

На використання різноциклічних культур в останній чверті I тис. н. е. можуть вказувати палеоетноботанічні матеріали. Стоколос житній є засмічувачем озимих посівів жита. Поряд з іншими бур'янами він був виявлений серед обгорілих решток з пам'яток Монастирок, Пастирське, Ревне ІБ, Стадники, Новотроїцьке; відбитки були виявлені на Битицькому городищі, ймовірно — Лтаві, Волинцевому [44].

Таким чином, писемні джерела й археологічні матеріали можуть свідчити про наявність сівозміни у слов'ян наприкінці I тис. н. е. на території сучасної України.

Поряд із сівозміною можна припустити появу в той час трипільної системи, що виникла з двопілля у результаті подальшого скорочення перебування землі під паром [69, сс. 47 — 49].

За етнографічними даними за трипілля першу частину поля орали навесні під яріві культури, другу розорювали влітку на пар, оранку під озимі проводили на початку осені [67, сс. 642, 643]. Якщо зіставити ці дані зі свідченнями Ібрагима Ібн-Якуба, виходить, що навесні засівали яріві, а влітку, точніше, на початку осені – озимі, що цілком відповідає реаліям сьогодення.

Запровадження сівозміни, використання дво- та трипілля запобігали передчасному виснаженню ґрунтів.

Слід відзначити збільшення наприкінці I тис. н. е. у ПБК частки культур, що вимагали якісного обробітку ґрунту – жита та голозерної пшениці [70, сс. 22 – 25; 71, с. 276]. Їх поширення і підвищення загальної частки серед інших вирощуваних у той час культурних рослин також є опосередкованим доказом підвищення якості обробітку ґрунту. До того ж, наприкінці I тис. н. е. остаточно склався плуг, оранка яким сягала завглибшки близько 15 см [72, сс. 87, 88].

Проведений аналіз розташування слов'янських пам'яток другої половини I тис. н. е. на різних типах ґрунтів також є побіжним підтвердженням використання перелогу, що міг еволюціонувати у дво- та трипілля системи. Зазначимо, що «у чистому вигляді» (не на ділянках, де використовували підсічну форму землеробства) переліг міг з'явитися в лісостеповій та степовій зонах, де були великі площі незалісених або незначно залісених земель. Таке спостереження підтверджується й картографуванням слов'янських пам'яток другої половини I тис. н. е. на різних типах ґрунтів. Отже, передусім йдеться про чорноземи різних типів.

Дослідники зазначають, що черняхівські пам'ятки тяжіють до легких чорноземів. З пам'яток третьої чверті Лівобережної України 13 мали до 25 %; 15 – до 50 %; 16 – до 75 %; 11 – до 100 % чорноземів. В останній чверті I тис. н. е. 18 пам'яток мали до 25 % чорноземів; 23 – до 50 %; 13 – до 75 %; 19 – до 100 % [26, с. 302].

Отже, понад 50 % проаналізованих пам'яток Лівобережжя у своїй потенційній ресурсній зоні мали близько 50 % чорноземів. Фактично, землероби могли не використовувати ці землі або розорювати разом із іншими типами ґрунтів. Однак мешканці 59 пам'яток, швидше за все, повинні були займатися перелоговою системою землеробства, використовуючи чорнозем як основний тип ґрунту для землеробських потреб.

На Східному Поділлі 25 пам'яток третьої чверті I тис. н. е. (до третини) мали у потенційній ресурсній зоні переважно чорноземи; в останній чверті це 7 поселень (близько 1/4) [27].

Про беззаперечне використання перелогу свідчать такі дані. На пам'ятках Битиця I і Новотроїцьке знайдено лише широколопатеві наральники типу I B 2 (3 і 2 відповідно) та чересла. Зважаючи на те, що пам'ятки розміщені на чорноземах, можна дійти висновку, що широколопатеві наральники використовували виключно для оранки саме чорноземів, або важких ґрунтів, де не було лісової рослинності, чи її давно було зведено, і коріння в землі не залишилося [40]. Таких же висновків можна дійти у результаті аналізу матеріалів комплексу Рашківських поселень.

Отже, переліг як первинна система землекористування міг скластися у лісостеповій зоні. Також можливо, що землі, звільнені від лісової рослинності, надалі не залишали для відновлення рослинного покриву, а після нетривалого відновлення родючості знову обробляли. Фактично це означає введення їх у перелогову систему землекористування, що загалом підтверджується етнографічними джерелами та природничими дослідженнями.

Надалі переліг мав стати основою для виникнення дво-, а потім і трипілля внаслідок скорочення часу для відновлення родючості ґрунту.

Оскільки нині не ставиться під сумнів положення про дво-, трипілля системи в Київській Русі, а матеріали з землеробства останньої чверті I тис. н. е. майже ідентичні давньоруським аналогам (знаряддя землеробства, ПБК), використання ретроспективного методу також дає підстави стверджувати про існування наприкінці I тис. н. е. дво- та трипілля.

* * *

Підводячи підсумок розвитку землеробства з кінця I тис. до н. е. до кінця I тис. н. е. на території сучасної України, слід підкреслити наступне.

1. Заплавні землі завжди приваблювали людину через легкість та універсальність їх використання. Це добре простежується на прикладі пам'яток досліджуваного періоду (особливо – зарубинецьких, пізньозарубинецьких та зубрицьких). Тільки наприкінці I тис. н. е. ситуація могла дещо змінитися. Поселення того часу знаходяться в основному на корінних берегах рік. Але, напевне, родючі землі запов, що входили до потенційної ресурсної зони пам'яток, продовжували використовувати в сільськогосподарських цілях. Вірогідно, однак, що в останній чверті I тис. н. е. такі землі (досить часто – дещо відокремлені природними кордонами) використовували для потреб тваринництва.

2. Підсічне землеробство, як одна із найдавніших форм, існувало протягом усього досліджуваного періоду. Але якщо на початку I тис. н. е. воно могло бути одним з найважливіших, то вже наприкінці I тис. н. е. його поступово було витіснено прогресивнішими формами. Підсіка як основна форма господарювання могла бути широко розповсюдженою у другій – третій чверті I тис. н. е., особливо – в лісовій зоні. Це добре помітно на прикладі київської, колочинської культур, дещо менше – пеньківської та празької. Поступове зниження ролі підсіки відбулося, імовірно, не за рахунок скорочення ділянок, що були звільнені від лісу для землеробських потреб, а у результаті значних збільшень інших земельних ресурсів.

3. Перелог міг з'явитися ще на рубежі перших століть, можливо – раніше. Однак, ми не володіємо аргументами «за» чи «проти» для такого припущення. А до кінця I тис. н. е. уже були всі передумови для впровадження трипільної системи. Зрозуміло, що парова система не могла виникнути в остаточно сформованому вигляді. Тому логічно пояснити її появу існуванням у попередній час перелогу. Оскільки землеробство наприкінці I тис. н. е. розвивалося швидкими темпами, а попередній період протікав повільно, можна припустити, що така ж ситуація була і з розвитком систем землеробства. Перелогова система могла бути найважливішою у другій чверті I тис. н. е. для носіїв черняхівської, вельбарської культур, культури карпатських курганів. Можливо, що використання привнесених традицій та відсутність розвитку перелогової системи послугувало одним з чинників зміни археологічних культур в середині I тис. н. е. Надалі, під час існування археологічних культур третьої чверті I тис. н. е., використання перелогу припустиме, але фактів про його необхідність немає. Єдиний виняток становить комплекс пам'яток поблизу с. Рашків, що проіснував всю другу половину I тис. н. е. В останній чверті I тис. н. е. увесь комплекс аргументів вказує на широке розповсюдження та швидке еволюціонування перелогової системи на всій території існування слов'ян.

4. Усі ці дані свідчать, у першу чергу, про диференційний підхід у веденні сільського господарства та його різне значення у житті носіїв різних археологічних

культур. Оскільки в межах сучасної України майже вся територія була придатною для потреб землеробства (за виключенням в цілому незначних площ), та природні умови сприяли веденню сільського господарства, потреби землеробства не завжди були визначальним фактором під час вибору місця поселень, а звичні для землеробських потреб ділянки досить часто можна було знайти поруч. Так, заплавне землеробство могло бути основним для початкового етапу. На його зміну приходять дві інші форми – підсіка (на місцевій основі) і перелог (як привнесення традицій). Надалі підсіка могла переважати, а привнесена техніка бути у певному занепаді за відсутності в ній життєвої необхідності до останньої чверті I тис. н. е., коли постала потреба життєзабезпечення зростаючої кількості населення.

5. Поряд зі змінами значення тієї чи іншої системи землеробства, неможливо залишити без уваги якісний аспект обробітку ґрунтів. Всі археологічні матеріали, що відносяться до теми розвитку землеробства, побічно свідчать про поліпшення технічних можливостей якості оранки ґрунту. На початковому етапі існувала можливість розпушувати ґрунт простими формами рал. Привнесена техніка обробітку ґрунту була важливим кроком на шляху розвитку землеробства; фактично друга чверть I тис. н. е. стала визначальною з точки зору техніки обробітку ґрунту. У той період стає можливою глибока оранка. При цьому зорана земля, підхоплена відвальною дошкою, відсувається убік і трохи обертається, що позитивно позначається як на знищенні бур'янів, так і на підтримці родючості ґрунту.

Загальний занепад матеріальної культури у третій чверті I тис. н. е., тим не менше, очевидно, не позначився на отриманих раніше навичках. Однак, за відсутності потреби в них, можна припустити, що досягнення у техніці землеробства використовувалися не повною мірою та не на всій території. В останній чверті I тис. н. е. використання цих навичок знову стало необхідною умовою життєдіяльності слов'ян.

6. Суттєві зміни в галузях сільського господарства відбувалися зі змінами археологічних культур: у III ст., в середині I тис. та на зламі VII/VIII ст., з яких остання найважливіша. Як показали співставлення знахідок деталей орних знарядь із ґрунтами потенційних ресурсних зон пам'яток VIII – X ст., а також усі інші свідчення з цього приводу, саме той час слід вважати перехідним від підсічної форми землеробства як основної, до її використання лише для розширення ділянок під перелог (дво-, трипілля). Такі ж висновки випливають з того, що разом із соціальними змінами у той же час, земельні ресурси на інших територіях були розподілені, і, таким чином, повністю вичерпані, що і привело до інтенсифікації основних галузей сільського господарства. Саме останні зміни і досягнення стали основою землеробства Київської Русі.

Бібліографія

1. Краснов Ю. А. Раннее земледелие и животноводство в лесной полосе Восточной Европы / Ю. А. Краснов // МИА. — 1971. — № 174. — 167 с.
2. Новиков Ю. Ф. О возникновении земледелия и его первоначальных форм / Ю. Ф. Новиков // СА. — 1959. — № 4. — С. 29–41.
3. Краснов Ю. А. Из истории железных серпов в лесной полосе Европейской части СССР / Ю. А. Краснов // КСИА. — 1966. — № 107. — С. 17–27.
4. Краснов Ю. А. О системе и технике раннего земледелия в лесной полосе Восточной Европы / Ю. А. Краснов // СА. — 1967. — № 1. — С. 3–21.

5. Мамонов В. С. Старинные орудия для обработки почвы из с. Староселье на Днестре / В. С. Мамонов // СЭ. — 1952. — № 4. — С. 67—90.
6. Елагин И. И. Просо на целинных и старопахотных землях / И. И. Елагин. — М. : Знание, 1955. — Серия V, № 9. — 32 с.
7. Григорович Ю. Просо / Ю. Григорович. — Харьков : Держгоспвидав, 1933. — 91 с.
8. Лысов В. Н. Просо / В. Н. Лысов. — Л. : Колос, 1968. — 224 с.
9. Обломский А. М. Распад зарубинецкой культуры и его социально-экономические и идеологические причины / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский, О. В. Петраускас. — К. : Препринт, 1991. — 48 с.
10. Горбаненко С. А. Знряддя землеробства кінця I тис. до н. е. — I тис. н. е. Порівняльний аналіз / С. А. Горбаненко // Археологія. — у друці.
11. Пашкевич Г. А. Палеоэтноботанические находки на территории Украины: Памятники I-го тыс. до н. э. — II тыс. н. э.: Каталог I / Г. А. Пашкевич. — К. : Препринт, 1991. — 48 с.
12. Пашкевич Г. А. Палеоэтноботанические находки на территории Украины. Памятники I-го тыс. до н. э. — II тыс. н. э. : Каталог II / Г. А. Пашкевич. — К. : Препринт, 1991. — 47 с.
13. Козак Д. Н. Венеди / Д. Н. Козак. — К. : ІА НАН України, 2008. — 470 с.
14. Терпиловський Р. В. Землеробство мешканців ранньослов'янських поселень Роїще та Олександрівка 1 / Р. В. Терпиловський, Г. О. Пашкевич, С. А. Горбаненко // АЛУ. — 2005. — № 1—2. — С. 50—60.
15. Терпиловский Р. В. Славяне Поднепровья в первой половине I тыс. н. э. / Р. В. Терпиловский. — Monumenta Studia Gothica III. — Люблин, 2004. — 232 с.
16. Памятники киевской культуры в лесостепной зоне России (III — начало V в. н. э.) / А. М. Обломский, Г. Л. Земцов, О. А. Радюш, Я. П. Мулкиджанян, А. А. Хреков, Д. А. Сташенков, Р. В. Терпиловский // Раннеславянский мир. — М., 2007. — № 10. — 320 с.
17. Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. / В. Д. Баран, Е. В. Максимов, А. Т. Смиленко, Л. В. Вакуленко, Д. Н. Козак, Б. В. Магомедов, Р. С. Орлов, О. В. Пархоменко, С. П. Пачкова, О. М. Приходнюк, О. В. Сухобоков, Р. В. Терпиловский, С. П. Юренко. — К. : Наукова думка, 1985. — 183 с.
18. Вакуленко Л. В. Пам'ятки підгір'я Українських Карпат першої половини I тисячоліття н. е. / Л. В. Вакуленко. — К. : Наукова думка, 1977. — 144 с.
19. Шишкін Р. Г. Господарсько-екологічна модель черняхівської культури (за матеріалами Середнього Подніпров'я) / Р. Г. Шишкін // Археологія. — 1999. — № 4. — С. 129—139.
20. Приходнюк О. М. Славянское население юго-восточной Европы V—VII вв.: Дисс. ... докт. ист. наук. ИА АН УССР / О. М. Приходнюк. — К., 1985. — 536 с.
21. Сухобоков О. В. Славяне Дніпровського Левобережжя (роменська культура і її предшественники) / О. В. Сухобоков. — К. : Наукова думка, 1975. — 168 с.
22. Томашевский А. П. Славянское поселение Тетеревка-1 / А. П. Томашевский, И. О. Гавритухин. — К. : Препринт, 1992. — 92 с.
23. Моргунов Ю. Ю. Древнерусские памятники поречья Сулы / Ю. Ю. Моргунов. — Курск: издание ИА РАН, Курск. гос. обл. муз. археологии, 1996. — 159 с.
24. Горбаненко С. А. Землеробство слов'ян останньої чверті I тис. н. е. / С. А. Горбаненко // Археологія. — 2006. — № 3. — С. 73—79.

25. Мироненко К. М. Скарб землеробських знарядь праці з околиць с. Старий Калкаєв / К. М. Мироненко, С. А. Горбаненко // Підготовлено до друку.
26. Горбаненко С. А. Сільське господарство слов'ян другої половини I тис. н. е. (за матеріалами Лівобережжя Дніпра) / С. А. Горбаненко // Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали. – К., 2004. – С. 301–314.
27. Томашевський А. П. Інформаційна основа дослідження історії та екології заселення східного Поділля слов'яно-руської доби / А. П. Томашевський // Археологічні студії. – 2008. – № 3. – С. 169–179.
28. Горбаненко С. А. Землеробство жителів городищ поблизу с. Волинцеве / С. А. Горбаненко // Археологія. – 2005. – № 1. – С. 75–81.
29. Баран В. Д. Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с. Рашков) / В. Д. Баран. – К.: Наукова думка, 1988. – 160 с.
30. Баран Я. В. Слов'янська община / Я. В. Баран. – Київ; Чернівці: Зелена Буковина, 2004. – 192 с.
31. Петров В. П. Подсечное земледелие / В. П. Петров. – К.: Наукова думка, 1968. – 228 с.
32. Третьяков П. Н. Подсечное земледелие в Восточной Европе / П. Н. Третьяков // ИГАИМК. – 1932. – Вып. 1. – Т. 14. – 40 с.
33. Пачкова С. П. Господарство східнослов'янських племен на рубежі нашої ери / С. П. Пачкова. – К.: Наукова думка, 1974. – 136 с.
34. Советов А. В. О системах земледелия / А. В. Советов. – СПб.: Общественная польза, 1867. – 286 с.
35. Левашова В. П. Сельское хозяйство. Очерки по истории русской деревни / В. П. Левашова // Тр. ГИМ. – 1956. – № 32. – С. 19–103.
36. Зеленин Д. К. Русская соха, ее история и виды / Д. К. Зеленин. – Вятка: Губ. типография, 1907. – 189 с.
37. Слободин В. М. К вопросу о развитии и смене систем земледелия (от времен его возникновения на территории СССР до I тыс. н. э.) / В. М. Слободин // МИЗ. – 1952. – Т. 1. – С. 9–65.
38. Горюнов Е. А. Ранние этапы истории славян Днепровского левобережья / Е. А. Горюнов. – Л.: Наука, 1981. – 135 с.
39. Моця О. П. Просторові та еколого-господарські аспекти досліджень давньоруського селища Автуничі / О. П. Моця, А. П. Томашевський // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. – К., 1997. – № 1. – С. 28–42.
40. Горбаненко С. А. З приводу використання різних типів знарядь для обробітку ґрунту / С. А. Горбаненко // Проблемы истории и археологии Украины: Тез. докл. – Харьков, 2004. – С. 80–81.
41. Горбаненко С. А. Сільське господарство жителів Пастирського городища / С. А. Горбаненко, О. П. Журавльов, Г. О. Пашкевич. – К.: Академперіодика, 2008. – 188 с.
42. Прокопий из Кесарии. Война с готами. – М.: Наука, 1950. – 516 с.
43. Максимов Е. В. Поселение киевского типа у с. Ульяновка на Десне / Е. В. Максимов, Р. В. Терпиловский // Славяне и Русь. – К., 1979. – С. 21–48.
44. Пашкевич Г. О. Палеоботаничні матеріали кінця I тис. до н. е. – I тис. н. е. Каталог / Г. О. Пашкевич, С. А. Горбаненко // Підготовлено до друку.
45. Серебрянная А. Т. О динамике лесостепной зоны в Центральной Русской равнине в голоцене / А. Т. Серебрянная // Развитие природы территории СССР в позднем плейстоцене и голоцене. – М., 1982. – С. 179–186.

46. Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография / Д. К. Зеленин. — М. : Наука, 1991. — 511 с.
47. Коробушкина Т. Н. Земледелие на территории Белоруссии в X — XIII вв. / Т. Н. Коробушкина. — Минск, 1979. — 120 с.
48. Шишкин Р. Г. К вопросу о природных условиях киевских и черняховских памятников среднего Поднепровья / Р. Г. Шишкин // *Stratum plus*. — 2001 — 2002. — № 4. — С. 360 — 369.
49. Беляева С. О. Відтворююче господарство в Лісостепові (історія і екологія) / С. О. Беляева, М. Ю. Відейко. — К. : Препринт, 1993. — 44 с.
50. Колода В. В. Новые исследования Мохначанского городища / В. В. Колода // АБУ за 1998 — 1999 рр. — 2000. — С. 98 — 100.
51. Приймак В. В. Орудия обработки почвы населения Днепровского Левобережья VIII — X вв. / В. В. Приймак // Проблемы археологии Южной Руси. — К. : Наукова думка, 1990. — С. 69 — 72.
52. Колода В. В. Работы на городище у с. Водяное на Харьковщине / В. В. Колода // АБУ за 2001 — 2002 рр. — 2003. — С. 126 — 129.
53. Колода В. В. Про землеробство жителів городища Водяне / В. В. Колода, С. А. Горбаненко // *Археологія*. — 2004. — № 3. — С. 68 — 77.
54. Щербакова Т. А. Усадьба на поселении первых веков н. э. у с. Будешты / Т. А. Щербакова, Г. Ф. Чеботаренко // АИМ за 1973 г. — Кишинев, 1974. — С. 101 — 102.
55. Вакуленко Л. В. Землеробство як економічна основа господарства прикарпатського населення в III — IV ст. н. е. / Л. В. Вакуленко // *Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали*. — К., 2004. — С. 189 — 214.
56. Пашкевич Г. О. Палеоботанічні знахідки з поселення Йосипівка-III у Побужжі / Г. О. Пашкевич, Т. Р. Мильн. — Львів, 2009. — 68 с.
57. Краснов Ю. А. Древнейшие упряжные пахотные орудия / Ю. А. Краснов. — М. : Наука, 1975. — 181 с.
58. Сміленко А. Т. Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї (II — XIII ст.) / А. Т. Сміленко. — К. : Наукова думка, 1975. — 211 с.
59. Кирьянов А. В. Земледелие восточного славянства (VI — IX вв.) / А. В. Кирьянов // Возникновение и развитие земледелия. — М. : Наука, 1967. — С. 171 — 189.
60. Безусько Л. Г. Клімат і рослинність рівнинної частини західної УРСР у пізньо-післяльодовиків'я / Л. Г. Безусько, В. А. Климанов // *УБЖ*. — 1987. — 43, № 3. — С. 54 — 58.
61. Яжджевский К. О значении возделываемой ржи в культурах железного века в бассейнах Одры и Вислы / К. Яжджевский // *Древности славян и Руси*. — М., 1988. — С. 98 — 99.
62. Тимощук Б. А. Восточнославянская община VI — X вв. н. э. / Б. А. Тимощук. — М. : Наука, 1990. — 192 с.
63. Сміленко А. Т. Періодизація середньовічних поселень Лівобережжя гирла Дунаю / А. Т. Сміленко, А. О. Козловський // *Археологія*. — 2000. — № 4. — С. 19 — 34.
64. Русанова И. П. Славянские древности VI — VII вв. / И. П. Русанова. — М. : Наука, 1976. — 215 с.
65. Томашевський А. П. Нарис історії та екології заселення східного Поділля слов'яно-руської доби / А. П. Томашевський // *Археологічні студії*. — 2003. — № 2. — С. 132 — 160.

66. Довженок В. Й. Землеробство давньої Русі до XIII ст. / В. Й. Довженок — К. : Наукова думка, 1961. — 266 с.
67. Парфенов П. Д. Письма о сельском хозяйстве юго-западной России // Русский вестник / П. Д. Парфенов. — 1873. — Т. 106. — № 8. — С. 635—669.
68. Известия Аль-Бекари и других авторов о Руси и славянах. — СПб., 1878. — 191 с.
69. Брайчевський М. Ю. Біля джерел слов'янської державності / М. Ю. Брайчевський. — К. : Наукова думка, 1964. — 356 с.
70. Дегтярев Г. В. Погода, урожай и качество зерна яровой пшеницы / Г. В. Дегтярев. — Л. : Гидрометеоиздат, 1981. — 215 с.
71. Культурная флора СССР / [Под ред. В. Д. Кобылянского]. — Т. 2, ч. 1. Рожь. — Л. : Агропромиздат, 1989. — 368 с.
72. Краснов Ю. А. Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы / Ю. А. Краснов. — М. : Наука, 1987. — 235 с.
73. Горбаненко С. А. Землеробство і тваринництво слов'ян Лівобережжя Дніпра другої половини I тис. н. е. / С. А. Горбаненко. — К. : Академперіодика, 2007. — 198 с.

Горбаненко С. А.

Системы земледелия славян конца I тыс. до н. э. – I тыс. н. э.

В статье проанализированы данные, указывающие на развитие и изменение земледелия в период с конца I тыс. до н. э. до конца I тыс. н. э. на территории современной Украины. Установлено, что определенным периодам развития (и археологическим культурам) были присущи различные системы земледелия. Выделены этапы наиболее важных изменений в использовании различных систем земледелия.

Gorbanenko S. A.

Systems of Slavs agriculture from the end of 1st millennium BC to the end 1st millennium AD

In article analyzed the data specifying in development and change of agriculture during the period from the end 1st millennium BC to the end of 1st millennium AD in territory of modern Ukraine. It is established that (and to archaeological cultures) various systems of agriculture were inherent in the certain periods of development. Stages of the most important changes in use of various systems of agriculture are allocated.

Сльников М. В.

**ДО ЛОКАЛІЗАЦІЇ ЗОЛОТООРДИНСЬКОГО
ГОРОДИЩА КІНСЬКІ ВОДИ**

Перші теоретичні розробки щодо локалізації городища Кінські Води були здійснені запорізьким краєзнавцем В. Г. Фоменком, що зібрав значний картографічний матеріал з історії краю XVI — XIX ст. У нотатках «Тамниці таврійської річки», в газеті «Комсомолец Запоріжжя», від 1969 р. він вперше звернув увагу на те, що права притока Кінських Вод — річка Жеребець між 1680 — 1730-ми рр. називалася Мечетною. Цю назву річці було надано за 10 схожих на мечеті споруд, що знаходилися біля неї. За його свідченнями, ним була знайдена мапа «План Конских Вод и Мечетной, называемой рекой Жеребец», що була